

УДК 316.658+316.454.3

ОЛЕКСАНДР РЕЗНІК,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Київ

Від соціальної напруженості до протестної поведінки: мотивація участі в колективних діях

Анотація

У статті розглядаються особистісні механізми втілення соціальної напруженості у колективну протестну поведінку. На базі даних емпіричних досліджень в Україні автор аналізує соціально-психологічні аспекти колективної дії на підставі раціональних, емоційних, ідентифікаційних та ідеологічних мотивів приєднання до протестів або їх ігнорування. Втілення соціальної напруженості у протестну поведінку залежить від масштабів акції та конфігурації мотивів. Участь у локальних протестах зумовлюється передусім раціональними мотивами: учасники структуруються переважно за інтересами, коли емоційна складова їхньої мотивації обмежується деприваційними причинами. Натомість переростання соціальної напруженості у масові протести потребує такої конфігурації мотивів, яка б додала дилему раціонального розрахунку приєднання/неприєднання до колективних дій: динаміка емоційних трансформацій від почуття безвиході до морального обурення наявною ситуацією; чітке розмежування суб'єктів конфлікту на "своїх" і "чужих" з подальшою ідентифікацією з першими; ціннісна та ідеологічна солідаризація з протестувальниками.

Ключові слова: соціальна напруженість, протестна поведінка, мотивація участі в колективних діях

АЛЕКСАНДР РЕЗНИК,

доктор социологических наук, главный научный сотрудник отдела социальной психологии Института социологии НАН Украины, Киев

**От социальной напряженности
к протестному поведению:
мотивация участия в коллективных действиях**

Аннотация

В статье рассматриваются личностные механизмы воплощения социальной напряженности в коллективное протестное поведение. На основе эмпирических исследований в Украине автор анализирует социально-психологические аспекты коллективного действия, основывающегося на рациональных, эмоциональных, идентификационных и идеологических мотивах присоединения к протестам или их игнорирования. Воплощение социальной напряженности в протестное поведение зависит от масштабов акции и конфигурации мотивов. Участие в локальных протестах обусловлено прежде всего рациональными мотивами: участники структурируются преимущественно по интересам, когда эмоциональная составляющая их мотивации ограничивается депривационными причинами. В то же время перерастание социальной напряженности в массовые протесты требует такой конфигурации мотивов, которая бы преодолела дилемму рационального расчета присоединения/неприсоединения к коллективным действиям: динамика эмоциональных трансформаций от безысходности к моральному возмущению существующей ситуацией; четкое разделение субъектов конфликта на “своих” и “чужих” с последующей идентификацией с первыми; ценностная и идеологическая солидаризация с протестующими.

Ключевые слова: социальная напряженность, протестное поведение, мотивация участия в коллективных действиях

OLEKSANDR REZNIK,

*Doctor of Sociology, Principal Research Fellow of
Department of Social Psychology of the Institute
of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv*

From social tension to protest behavior: motivation for participation in collective actions

Abstract

The article deals with personal mechanisms of social tension implementation into collective protest behavior. The author analyzes the socio-psychological aspects of collective action on the basis of rational, emotional, identification and ideological motives of joining or neglecting protests on the example of empirical research in Ukraine. The embodiment of social tension in protest behavior depends on a scale of the action and a configuration of the motives. Participation in local protests is determined primarily by rational motives: participants are structured mainly by interests, when the emotional component of their motivation is limited to deprivation reasons. Instead, a growth of social tension in mass protests requires such a configuration of motives that would overcome the dilemma of rational calculation of joining/non-joining collective actions: the dynamics of emotional transformations from hopelessness to moral disturbance to the existing situation; a clear separation of subjects of conflict into “their” and “strangers” with subsequent identification with the first; value and ideological solidarity with the protesters.

Keyword: *social tension, protest behavior, motivation of participation in collective actions*

Вступ

Явище соціальної напруженості можна розглядати як стан незадоволеності соціальних суб'єктів щодо власних потреб та інтересів, який формується в перебігу соціальної взаємодії через зіставлення власних очікувань з наявною реальністю та стає підґрунтям інтерпретації цієї реальності як несправедливої. На відміну від соціального конфлікту соціальна напру-

женість є закритою формою зіштовхування інтересів соціальних суб'єктів. Усвідомлення відсутності інших шляхів подолання актуалізованої соціальної напруженості не залишає іншого виходу, як спробувати досягти мети протестним шляхом.

У функціоналістському підході соціальна напруженість розглядалася переважно як джерело формування різних поведінкових феноменів у контексті формування соціальних інститутів. Напруженість, як правило, залишається латентною, коли немає можливості для колективної дії. Зі зростанням напруженості збільшується ймовірність інституціоналізації джерела напруженості у колективну дію. Зокрема, формування індустріальної системи виробництва призвело до руйнування багатьох типів трудових відносин, введення незнайомих трудових дисциплін та економічної нестабільності. В результаті цього соціальна напруженість втілилася у виникненні груп інтересів та створення профспілок, дія яких мала зменшити інтенсивність напруження [Sugarman, 1969]. Натомість у конфліктологічному підході напруженість вважалася природним явищем соціальних змін та модернізації суспільства. Соціальні відносини в усіх соціальних системах продукують нерівності в розподілі цінних ресурсів. Напруженість між тими, хто не має цих ресурсів, і тими, хто зацікавлений у збереженні їх та забезпеченні додаткових ресурсів, переростає у конфлікт. Унаслідок конфлікту настає зміна як у сфері суспільних відносин, так і в структурі соціальної системи [Turner, 1985: р. 31–34]. На Заході соціальні дослідники зосереджують увагу на міжгрупових відносинах, роблячи спробу математично визначити рівень соціальної напруженості, яка являє собою сукупний антагонізм між бідними і багатими [Lee, Shinb, 2016; Kakwani, Son, 2016]. Таким чином, відмінність цих двох підходів полягає у тому, що соціальна напруженість як прояв певної дисфункції соціальної системи розглядають як джерело або подальшої стабілізації, або конфлікту. Втім, це не дає достатнього пояснення щодо того, коли соціальна напруженість переходить у річище стабілізації, а коли переростає у протестну поведінку. Навіть за умов існування соціальної напруженості організація протестів часто не знаходить відгуку серед пересічних громадян. Ідеться про те, що за певних умов соціальна напруженість має мобілізаційний потенціал і сприяє масовому долученню до протестувальників, а за інших — мобілізація на підставі соціальної напруженості відтермінується або ж блокується.

Емпіричне порівняння детермінант соціальної напруженості і масових протестів в Україні показало, що протестний потенціал соціальної напруженості спричинюється переважно деприваційними (негативні оцінки життєвої й політичної ситуацій) та когнітивними (інтерес до політики, політична ефективність) чинниками, які були вирішальними навіть напередодні масових протестів. Натомість масові протести (Помаранчева революція та Революція Гідності) стали виявом колективного невдоволення, коли ключову роль в участі у масових протестних діях відіграли структурні чинники: регіональна належність, геополітичні орієнтації, мовні ідентичності та практики (докл. див.: [Резнік, 2011; Reznik, 2016; Резнік, 2017а; Резнік, 2017b; Резнік, 2017с]). Разом із тим протестна масова поведінка супроводжувалася впливом когнітивних чинників, які виявилися ефективними, як і

в разі протестного потенціалу. Очевидно, що структурні розмежування не з'являються у момент колективних дій, а формуються через соціальне порівняння. Однак неспроможність фіксації їх як визначальних чинників соціальної напруженості вказує на брак дослідницької уваги до особистісних механізмів залученості/незалученості до протестних дій.

Беручи особистість як одиницю аналізу, соціальні психологи вказують на обмеженість структурних пояснень. Перебування на однаковій структурній позиції не обов'язково зумовлює однакову поведінку. Так само, перебуваючи в однаковій ситуації, люди відрізняються способами реагування на неї: одні можуть ідентифікувати себе із групою інтересів, а інші — ні. Понад те, навіть однакова групова поведінка не передбачає з *необхідністю* однакового мотиваційне та емоційне тло, що супроводжувало долучення індивіда до колективних дій.

Отже, метою цієї статті є спроба пояснити, як мотиваційні механізми поєднують спричинений деприваційними та когнітивними детермінантами протестний потенціал соціальної напруженості із протестною поведінкою, детермінованою переважно структурними чинниками. Головним соціально-психологічним питанням, пов'язаним із колективними діями, є з'ясування, чому деякі індивіди долучаються до протестів, тоді як інші залишаються пасивними.

Мотиви приєднання до колективних протестів

Упродовж постреволюційних років після Євромайдану соціологічні опитування фіксували високий рівень соціальної напруженості та відсутність суттєвих масових протестних виступів. Загроза “третього Майдану” на тлі різкого зниження матеріального добробуту більшості населення та факти корупції у вищих ешелонах влади стали об'єктами постійної уваги експертного середовища. Серед причин, чому соціальна напруженість не переросла у протестну поведінку, зазвичай називають війну, розчарованість населення та його тотальну недовіру до всіх, включно з опозиційними представниками політичного класу. Однак недовіра до опозиції існувала й до Євромайдану, а спроби опозиції організувати протести відбуваються повсякчас, оскільки це є елементом політичної боротьби. Очевидно, що проблема переростання соціальної напруженості у протестну поведінку криється у мотивації приєднання пересічних громадян до ініційованих політичними діячами чи громадськими активістами протестних акцій чи ігнорування їх.

Розглядаючи соціально-психологічні механізми, які сприяють або пригнічують втілення соціальної напруженості у протестну поведінку, слід враховувати багаторічний досвід дослідження мотивів залученості в колективні дії у соціальних рухах. Учені визначили чотири загальні мотиви колективної дії — раціональність, ідентифікацію, емоції та ідеології [Gamson, 1992; Tyler, Blader, 2000; Van Zomeren, Postmes, Spears, 2008; Van Stekelenburg, Klandermans, Van Dijk, 2009; Van Stekelenburg, Klandermans, 2010; Jasper, 2011]. Ці мотиви можуть переплітатися й поєднуватися у різній

конфігурації та ставати рушіями мобілізації накопиченої соціальної напруженості у протестну поведінку.

1. *Раціональність*. Раціональний підхід до вивчення мотивів участі у колективних діях розроблявся шляхом поєднання теорії колективних дій із моделями очікуваної вартості, що виявилось плідним підходом для систематичного аналізу різноманітності переконань, очікувань та поглядів індивідів, які беруть участь в ухваленні рішення про участь у колективних діях. Зокрема, була спроба поєднати соціально-психологічний підхід з теорією мобілізації ресурсів з акцентуванням уваги на індивідуальному рівні. Особливо це стосується “зважування” витрат та вигід. Участь у соціальному русі розглядалася як раціональний вибір на підставі очікувань, що протест дасть певні цінні результати. Б.Кландерманс застосував *теорію очікуваної вартості* (expectancy-value theory). Ця теорія намагається пов'язати дію зі сприйняттям привабливості чи відрозливості очікуваних наслідків, де ключовими елементами є очікувані результати та цінність цих результатів. Відповідно, ця теорія ніби доповнює теорію раціональної дії, використовуючи поняття “колективні вигоди” та “добірні вигоди”. Людина братиме участь у соціальному русі, якщо вона знає про можливість участі, якщо вона здатна використати одну чи більше із цих можливостей і якщо вона бажає так учинити. Саме остання умова стала для Кландерманса важливою ланкою пояснення. Адже однією з фундаментальних проблем є те, що люди мусять прийняти рішення про участь у певний момент, коли вони не знають, чи братимуть участь інші. Отже, люди керуються очікуваннями про потенційну кількість учасників, очікуваннями щодо власного внеску в імовірність успіху та очікуваннями стосовно ймовірності успіху, якщо багато людей візьмуть участь [Klandermans, 1984]. Іншим виміром раціональності є розгляд ефективності колективних дій через особистісне сподівання, що можна змінити певні умови або певну урядову політику через протест [Gamson, 1992].

Тема раціональності як зваженого погляду щодо можливої особистої участі в протестах часто перегукується із дослідженнями “структури політичних можливостей” (political opportunities structure) для колективної дії, які зосереджуються на тому, як політичні можливості та рівень репресивності влади впливають на появу нових соціальних рухів протесту, можуть зумовлювати або пригнічувати громадянську активність [Eisinger, 1973; Kitschelt, 1986; McAdam, 1996]. Звідси, важливим елементом раціонального мотиву участі у колективних діях є політична ефективність — когнітивне відчуття, що спільна дія зможе подолати наявну проблему. Вплив когнітивних чинників соціальної напруженості пояснює початковий етап формування невдоволеності. Формування певної думки є не лише результатом інтерпретації соціальної та політичної інформації, а й того, що люди постійно займаються складним соціальним процесом побудови реальності. Сприйняття членами групи того, що вони поділяють спільну знедоленість, є важливим кроком до колективних соціальних та політичних дій.

У випадку, коли політичний режим робить більш жорстким законодавство щодо участі в несанкціонованих мітингах, суттєво звужуються мотиви приєднання до протестів, оскільки серйозні репресії з боку провоохоронних

органів чи неофіційних, кримінальних силових структур відлякують потенційного учасника. З іншого боку, тривалість такої протидії є недовгою, оскільки заблокованість як конвенційних, так і неконвенційних каналів вираження своєї волі максималізує в підсумку рівень соціальної напруженості й підштовхує до радикальних та насильницьких дій.

Основним обмеженням цього підходу є нехтування соціальними й ідеологічними аспектами колективних дій. Нетривалі сплески протестної активності ще можна пояснити раціональними мотивами, однак крізь призму раціональності важко інтерпретувати протестну активність у випадку тривалих конфліктів. У цих випадках ті, хто долучається до соціального руху, часто несуть фізичний, фінансовий та соціальний тягар і, як правило, цілком усвідомлюють той факт, що вигода, яку вони можуть здобути, виявиться незначною [Kelly, Breinlinger, 1996]. Мотивація участі у колективних діях на ґрунті лише раціоналізації власних інтересів спрацьовує переважно у локальних, вузькоспеціалізованих протестах. Інструментальність цієї мотивації полягає у відстоюванні економічних, корпоративних, професійних чи екологічних прав, збільшення державного фінансування галузі тощо. Приєднання до цих протестів часто активізується керівництвом організацій чи профспілками. Власне, у таких випадках дилема щодо того, чи приєднаються інші, не стоїть.

2. Емоції. Емоційне тло є важливим елементом як підсилення вже наявної депривації, так і делегітимаційним чинником суспільного порядку. Дилема участі чи неучасті у масових протестах долається у випадку зростання емоційного чинника, коли соціальна напруженість наповнюється емоційним регулюванням і груповий гнів досягає катарсису, який нівелює підрахунок вигід і витрат від участі, знижує побоювання репресій і робить неактуальним вагання щодо недостатності учасників протестів. Зростання негативних та зниження позитивних емоцій ставить під питання лояльність чинному уряду чи владним структурам. Коли досягнення певної мети блокується деякою зовнішньою силою, це призводить до почуття фрустрації. До можливих реакцій на такі почуття фрустрації належать дії, спрямовані на те, щоб зовнішня сила зняла блокаду або щоб просто покарати цю силу задля досягнення мети [Berkowitz, 1972]. Дослідники звернули увагу на емоційні процеси, які спрямовують страх і гнів у моральне обурення та політичну активність. Зокрема, емоційне підґрунтя має концепція *“раптово привнесених образ”* (suddenly imposed grievances), яка пояснює несподівану мобілізацію людей через сингулярні події, які драматизують та підвищують політичну значимість окремих питань [Walsh, Warland, 1983; McAdam, Tarrow, Tilly, 2001: p. 201–204]. Йдеться про стрімке поширення загального відчуття несправедливості, спричинене якоюсь сингулярною подією. Зазвичай такі події характеризують фразеологізмом “на рівному місці”, коли щось відбувається, на перший погляд, безпідставно або без якихось видимих причин.

Іншим баченням емоційних мотивів колективних дій є концепція *“накопичених образ”*, коли масові заворушення спровоковані подією, яка має риси “останньої соломинки” у тривалому русі надуживань, що зрештою поглинає легітимність чинного уряду [Beissinger, 2011]. Залучення до протесту “звичайних” громадян є реакцією на тривалий ланцюг процесів, включно із

серйозною кризовою ситуацією, протестом активістів, силами опозиції та слабкістю уряду, і, нарешті, масовими порушеннями громадянських прав. Ці процеси відбуваються одночасно і в поєднанні, призводять до прориву колективного порога політичного терпіння, моменту неповернення, коли у суспільстві болісно відчувається обмеження громадянських прав, масово мобілізуючи “звичайних” громадян [Onuch, 2011].

Емоції функціонують як пришвидшувачі або підсилювачі мобілізації, пришвидшуючи формування колективних дій або роблячи “звучання” протесту помітнішим. Це означає, що через емоції мотиви входження, перебування або залишення соціального руху розвиваються швидше, а посилення означає, що ці мотиви стають сильнішими [Van Stekelenburg, Klandermans, 2010: р. 183]. Сподівання на позитивне розв’язання проблем у близькому майбутньому блокує мобілізаційні механізми соціальної напруженості, натомість сприйняття ситуації як такої, що не має позитивного розв’язку, посилює мотивацію аж до бунту.

3. Ідентифікація. Основна ідея цього підходу полягає в тому, що мотивація участі у колективних діях зумовлюється через ідентифікацію особистості з протестувальниками. Мотивація приєднання до протесту супроводжується ідентифікацією себе з активістами та усвідомленням подібності та спільної долі з ними. Взаємозв’язок когнітивних чинників соціальної напруженості з ідентичністю простежується у теорії соціального порівняння, коли думки, вірування та атитюди є “правильними” та “дійсними” тією мірою, якою вони закріплені у групі людей з подібними віруваннями, думками та ставленнями [Festinger, 1950: р. 272]. Колективна ідентифікація створює емпатію та спільні емоції, які посилюють відчуття внутрішнього обов’язку поводитися як відповідальний член групи [Gould, 1995; Van Stekelenburg, Klandermans, 2013]. Іншими словами, участь у колективній діяльності розглядається як спосіб показати, хто “ми” є і за що чи проти чого “ми” виступаємо. Це залежить від міри ідентифікації себе з активістами та визнання справедливості їхніх вимог. Про існування загрози протестів можна говорити тоді, коли усвідомлення індивідом своїх інтересів призводить до соціальної поляризації: відбувається ідентифікація з референтною групою (“ми”) та виокремлення антагоністів (“вони”), які можуть представляти іншу соціальну групу (наприклад, політичний клас).

Дослідження показали, що ідентифікація із специфічним соціальним рухом виявилася більш дієвим чинником участі в русі, ніж ідентифікація із ширшою категорією протестів, зокрема масовими виступами, які потребують більш політизованої форми колективної ідентифікації із самим соціальним рухом. За умов низького рівня соціальної напруженості готовність до мобілізації проявляють ті, хто чітко ідентифікує себе з членами організації соціального руху, тоді як у більш конфліктні часи можлива участь тих, хто ідентифікує себе із ширшими категоріями соціальних груп [Simon et al., 1998]. За умов високого рівня соціальної напруженості ідентифікація через структурні розмежування збільшує бажання учасників групи брати участь у колективних діях.

Також було виявлено, що люди є більш мотивовані до участі, коли ідентифікація з потерпілою групою згодом переводиться на ідентифікацію з

певним соціальним рухом [Simon, Klandermans, 2001]. Тобто щоб колективні ідентичності стали рушієм колективних дій, вони мають політизуватися шляхом усвідомлення спільної знедоленості. Ця політизація проходить успішніше, коли чітко зазначено об'єкт цього знедолення та спосіб компенсації цієї знедоленості. Коли самовизначення змінюється від особистої до соціальної ідентичності, групова норма участі стає вирішальною; чим більше індивід ідентифікується з групою, тим більшу вагу для нього матиме ця групова норма, яка й приведе до “внутрішнього обов'язку” брати участь від імені групи. Відсутність ідентифікаційної поляризації та слабка її політизація обмежують це приєднання.

4. *Ідеології*. Якщо раціональний підхід підкреслює роль прагматичного розрахунку, ідентифікаційний підхід зосереджений на силі групової ідентифікації, а емоційний визначає дії емоційним сприйняттям несправедливості, то ідеологічний підхід вказує на те, що готовність брати участь у колективних діях спирається на цінності. Ідеологічні чи символічні аспекти буржуазних революцій значною мірою були породжені суперечностями в ідеологічному обґрунтуванні абсолютної монархії, особливо невідповідністю традиційної чи напівтрадиційної легітимності принципам Просвітництва, які несли зерна нових культурних настанов [Eisenstadt, 1992]. Саме нездатність режимів ідеологічно обґрунтувати свою традиційну легітимність і протиставити її новим ціннісним принципам породжувала революційні процеси. Ідеологічна мобілізація учасників протесту стосується цінностей людей та оцінки того, що ці цінності були порушені. Люди обурюються, керуючись почуттям моральної неприйнятності певних явищ чи урядових рішень. Це спрямовує до захисту своєї гідності та моральної цілісності життя шляхом участі в соціальному русі. Як зазначає В.Іщенко, підхід до ідеології як культурної або символічної структури чи мережі ґрунтується на припущенні, що символи, концепти, уявлення в культурному контексті дії існують не у випадковому порядку, а згуртовані в кластери, які мають певну логіку структурування [Іщенко, 2007: с. 199].

Готовність людей брати участь у політичному протесті значною мірою залежить від того, чи сприймають вони політичний режим як нелегітимний у тому сенсі, що його діяльність суперечить фундаментальним цінностям [Van Zomeren et al., 2004]. Вважається, що особистий набір цінностей індивіда сильно впливає на те, як, наприклад, сприймається і оцінюється запропонована опонентами уряду політика, її цілі та засоби. Мобілізація можлива за умов ідейної (ідеологічної) спорідненості з протестувальниками [Ward, 2016]. Разом із тим під час кардинальних соціальних трансформацій поширюється стан аномії, який, на думку Р.Дарендорфа, внеможливорює сам масовий конфлікт, оскільки у сучасних суспільствах відбувається індивідуалізація соціального конфлікту [Дарендорф, 2006: с. 57–73]. Критичний рівень протестного потенціалу — рівень переходу до колективних дій — виникає у випадку спрацювання мотивації на ідеологічній, ціннісній основі. Найявніші ідеологічні мотиви створює почуття внутрішнього морального обов'язку стосовно морального забезпечення цілісності вимог, до яких штовхає нереалізована соціальна напруженість. Підтримання моральної цілісності підбурює відчуття внутрішнього морального зобов'язання перед

собою, на відміну від внутрішнього соціального зобов'язання перед іншими членами групи, зумовленого ідентифікацією із групою.

Мотивація протестної мобілізації в Україні: відмінності у масштабах і тривалості акцій

Соціально-психологічне підґрунтя колективної дії вказує не тільки на випадки переростання соціальної напруженості у протести, а й на умови, за яких мобілізація здебільшого блокується. Більшість населення України у 1990-ті роки не була зацікавленою у принципових соціальних трансформаціях. Незважаючи на важкі умови виживання людей, у країні вдалося створити режим відносної політичної стабільності, за якого стандартом політичної поведінки населення було неагресивне обурення непопулярною владою. Стабілізаційним чинником початкового етапу пострадянської трансформації став феномен подвійної інституціоналізації, який стримував “нових” та “старих” соціальних акторів [Головаха, Паніна, 2001]. Крім того, поширення загальної депривації населення не переросло у відносну депривацію, оскільки такий рушій соціальної напруженості потребує хоча б мінімального, але стабільного зростання економічного добробуту. Домінування практик виживання хоч і створювало сприятливе до протестів емоційне тло, та все ж притлумлювало ідентифікаційні мотиви. Ідентифікація з великими соціальними групами не могла стати основою для масових протестів, оскільки соціальна структура перебувала в процесі кардинальних змін. Те, що високий рівень соціальної напруженості у 1990-х роках не переріс у масову протестну поведінку, пояснюється також поширенням аномії та соціального цинізму, які дистанціювали населення як від реваншистських, так і від реформістських закликів зміни тогочасного соціального устрою. Населення виявляло індиферентність до будь-якої політичної сили, що стало основою стабілізації слабоінтегрованого суспільства [Резнік, 2005а].

Зростання протестних настроїв відбулося 2001 року, коли на тлі поліпшення макроекономічних показників внаслідок “касетного скандалу” увиразнилися політичні причини невдоволення населення. Незважаючи на зростання інтересу до політичних колізій, в чіткі структурні основи це невдоволення не оформилося. Зокрема, виявлено, що респонденти, які себе ідентифікували як “громадяни України”, меншою мірою довіряли версії ініціаторів “касетної справи” про причетність вищих посадових осіб країни до зникнення журналіста Г.Гонгадзе, ніж ті, хто зазначили себе як “громадяни колишнього СРСР” [Резнік, 2005b: с. 222–223]. Можливо, саме те, що продемократичні вимоги протестувальників ще не узгоджувалися з національною (громадянською) ідентичністю, не дало масового імпульсу протестній акції “Україна без Кучми”.

Колективна мобілізація під час Помаранчевої революції, що була спричинена масовими фальсифікаціями на президентських виборах, ґрунтувалася на широкому спектрі мотивів. Прагнення змін після тривалої епохи Л.Кучми підживлювали насамперед емоційні мотиви участі у протестних діях. М.Байсінґер зазначає, що учасники більшою мірою були мотивовані загальним презирством до чинного режиму та “накопиченими образами”,

ніж прихильністю до демократичних цінностей [Beissinger, 2011; Beissinger, 2013]. Колективна мобілізація під час Помаранчевої революції була спричинена незадоволеністю тривалим перебуванням на посаді президента Л.Кучми. Напередодні президентських виборів 2004 року ймовірність перемоги основних кандидатів викликала побоювання і страхи різного характеру. Якщо перемога В.Ющенка викликала побоювання російськомовних щодо можливості говорити рідною мовою, то потенційна перемога В.Януковича зумовила страх втратити можливість вільно виражати свої погляди, страх втратити свою безпеку і своїх дітей [Резнік, 2005с].

Проросійські ініціативи В.Януковича щодо надання російській мові статусу другої державної, а українським громадянам — подвійного громадянства з Росією мобілізувала його противників на ґрунті загрози національній ідентичності. Протестна активність під час Помаранчевої революції чітко показала регіональну поляризацію з її етнокультурними особливостями, що дало підстави говорити про ідентифікаційні мотиви [Beissinger, 2013; Reznik, 2016].

Разом з тим структурні зміни, що відбулися в українському суспільстві у посткомуністичний період, виокремили нові соціальні групи, які не сприймали орієнтації на реставрацію тоталітарних процесів. За роки незалежності України сформувалася молодіжна верства, яка за своїм проєвропейським світоглядом, ступенем освіченості та опануванням української ідентичності вже суттєво відрізнялася від інших вікових груп, соціалізація яких проходила здебільшого у роки СРСР. Активну підтримку “помаранчевому” Майдану з боку групи середніх підприємців та власників, для яких головними спонукальними чинниками протесту були прагнення свободи економічної діяльності та лібералізації економіки, спричинило відчуття небезпеки для власного бізнесу, з огляду на загрозу поглинання його кримінальним капіталом, яку втілював провладний кандидат [Симончук, 2005].

Не менш важливою у 2000-ні роки була сформована громадська переконаність про слабкий репресивний характер українського уряду, що безумовно сприяло протестній активності громадян. Навіть з приходом до влади В.Януковича існувало переконання у м'якості авторитарного режиму. Зокрема, наприкінці 2011 року було зафіксовано переважання тих, хто не побоювався репресій чи застосування сили під час розгону мітингів та демонстрацій [Резнік, 2012: с. 161]. Власне, коли політичний режим перестає бути ефективним, люди цю неефективність та неміцність відчувають, і це штовхає до більшої участі.

Сприятливе емоційне тло для колективних протестів простежувалося напередодні Євромайдану. Опитування Інституту соціології НАН України зафіксували динаміку відповідей респондентів на запитання про те, які почуття переважають у них, коли вони думають про власне майбутнє (запитання вперше ставилося з 2010 року) і про майбутнє України (запитання вперше ставилося з 2012-го). З переліку емоцій, які зазначали респонденти, найточніше відтворюють емоційне тло напередодні Євромайдану такі психологічні стани, як “надія” і “безвихідь” (див. рис. 1–2). Респонденти у своїх відповідях вказували на свої відчуття щодо власного майбутнього: починаючи з 2010 року показник “надії” знижувався, а показник “безвиході” зрос-

тав, сягнувши відповідно мінімальної та максимальної позначки у 2013 році, зважаючи на подальшу стабілізацію у наступні роки. Аналогічним чином 2013 рік виявився критичним в оцінках респондентів стосовно відчуття “надії” чи “безвихіді” і щодо майбутнього України.

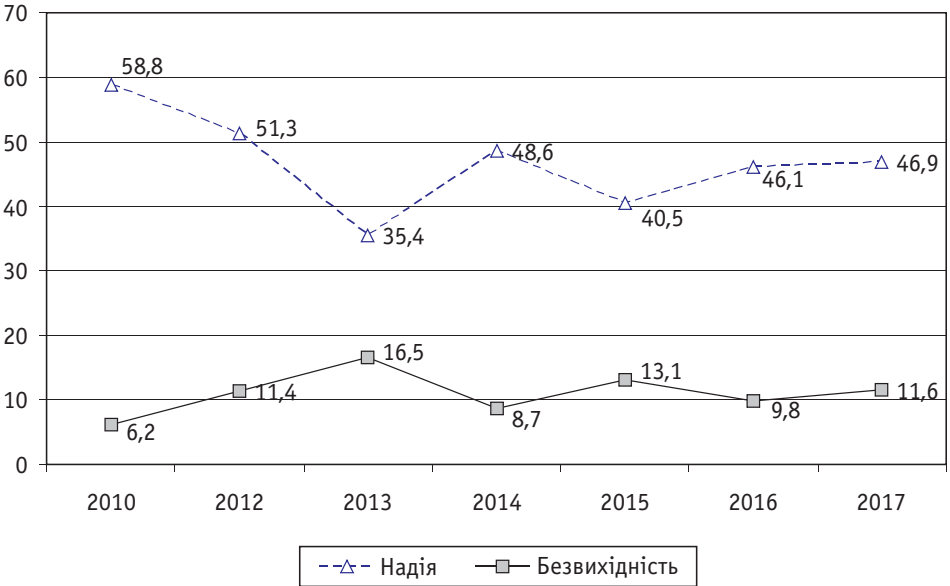

Рис. 1. Динаміка емоційних станів “Надії” та “Безвихідності” у відповідях населення України на запитання “Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє майбутнє?”, %

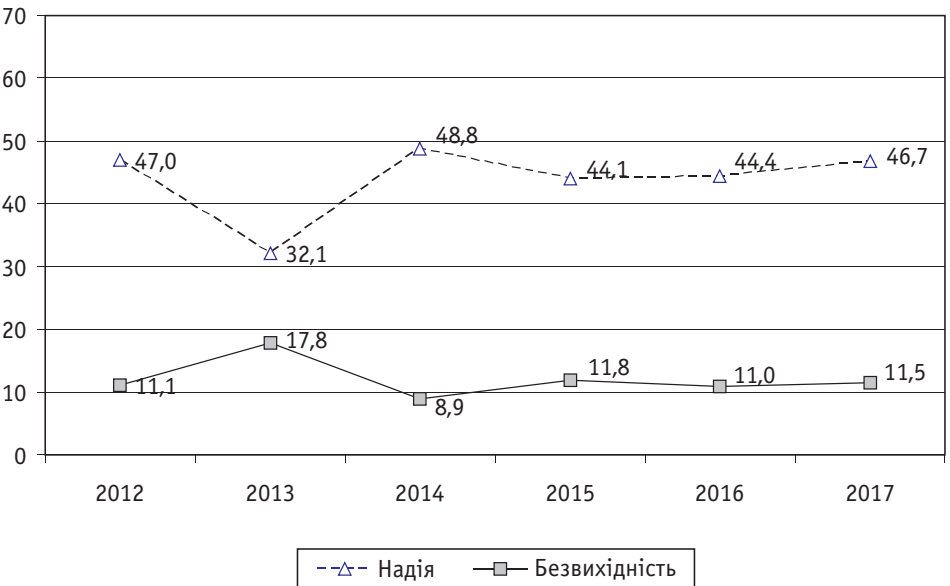

Рис. 2. Динаміка емоційних станів “Надії” та “Безвихідності” у відповідях населення України на запитання “Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?”, %

Ці дві емоції є важливими “драйверами” мобілізації чи демобілізації у випадку існування соціальної напруженості. Надія визначається як позитивний емоційний стан, пов’язаний з очікуванням задоволення потреб, натомість безвихідність — це сприйняття ситуації як такої, що не має позитивного розв’язку [Злобіна, 2014а: с. 380]. Переживання надії блокує переживання безвиході, оскільки пов’язане зі сприйняттям невдач як тимчасових, таких, що продуковані специфічними умовами окремої ситуації. Відповідно переживання безвиході обмежується в часі та просторі і залишається ознакою конкретної ситуації, а не загального стану речей. Саме коливання цих емоційних станів показали очевидну особливість ситуації у 2013 році. Власне, комбінації та взаємодія протилежних емоцій мають вирішальне значення для колективної дії. Зокрема, як зазначає Дж.Джаспер, болісний контраст між тим, як все відбувається зараз і як все може бути у майбутньому, допомагає мотивувати протест, чим користуються найуспішніші організатори акцій [Jasper, 2011: р. 291].

Саме початковий етап Євромайдану показав вирішальність емоційних мотивів долучення людей до колективних дій. Масові протести були спровоковані побиттям студентів 30 листопада 2013 року. Обурення цією подією стало ключовим мотивом виходу людей на вулицю по всій Україні [Майдан, 2013; Злобіна, 2014b]. Одним із мобілізувальних трендів емоційних трансформацій, який штовхав людей до колективних дій, був емоційний ланцюг “злість — віра — згуртованість” [Злобіна, 2017: с. 46]. Утім, тривалість та завзяття протестних дій забезпечували також ідентифікаційні мотиви. Як і в разі Помаранчевої революції, ключовими чинниками участі у протестних діях під час Революції Гідності стали регіональні та геополітичні ідентичності. Причому геополітичні орієнтації набули в українському суспільстві рис певних ціннісних ідеологем. Ці ідеологеми цілком поєднувалися з іншими ідеологемами: з часів незалежності України у протестувальників чи не вперше з’явилося ціннісно-раціональне осмислення переваг демократії та ринкової економіки [Reznik, 2016]. Понад те, особливістю останньої революції стало те, що учасники Євромайдану за своїми ціннісними прагненнями і мотиваціями були більш подібними до жителів країн Європейського Союзу, ніж до решти населення України [Sviatnenko, Vinogradov, 2014; Sviatnenko, 2015; Onuch, Sasse, 2016]. Таким чином, мотивація участі у протестах під час Революції Гідності складалася з конфігурації емоційних, ідентифікаційних та ціннісних мотивів, які в сукупності дали найбільший ефект для масштабної, стійкої та тривалої участі людей у колективних діях.

Водночас підтримка Євромайдану знайшла відгук серед людей, які не поділяли проєвропейські прагнення. У східних і південних регіонах, де було значно менше прихильників євроінтеграції, вирішальну роль зіграли праві та ультраправі угруповання [Ishchenko, 2016]. Ядром цих угруповань були футбольні фанати (т.зв. ультрас), які відреагували на прийняття Верховною Радою України репресивних законів 16 січня 2014 року, що звужували права фанатського середовища. Вони брали активну участь у зіткненнях на вул. Грушевського у м. Києві, а згодом організували протидію так званим тітушкам у великих містах. Тобто в даному випадку спрацювала ідентифікація зі

специфічним рухом, і приєднання до протестувальників не мало ціннісного навантаження.

У постмайданний період високий рівень соціальної напруженості не спричинився до масових протестів. Зафіксовані в загальнонаціональному опитуванні Інституту соціології НАН України¹ протести здебільшого мали локальний характер як реагування на поточні чи потенційні загрози економічному добробуту та соціальній життєдіяльності (див. табл.). Ідеться про акції, участь в яких мотивована інтересами конкретних соціальних груп. Якщо не брати до уваги суто політичні протести, більшість цих протестних заходів відображають за змістом проблеми конкретних соціальних груп.

Таблиця

**Відповіді населення України на запитання
“У яких протестних заходах Ви особисто брали участь
упродовж останніх 12 місяців?”, 2017**

Зміст протестних заходів	N	%
Проти підвищення тарифів на комунальні послуги	157	8,7
Проти торгівлі з неконтрольованими Україною територіями Донбасу	26	1,4
Захист своїх трудових прав, відстоювання прав на пенсійне забезпечення	65	3,6
Проти звільнення з роботи у зв'язку із закриттям підприємств чи установ	39	2,2
Проти недостатнього фінансування галузі, в якій Ви працюєте	28	1,6
За реструктуризацію валютних кредитів, повернення коштів збанкрутілих установ	10	0,6
Протидія експлуатації об'єктів, які несуть небезпеку здоров'ю людей	35	1,9
Протидія незаконній забудові, будівельним аферам	33	1,8
Протести, пов'язані з вимогами об'єктивного проведення слідства та справедливого судочинства	26	1,4
Протести, пов'язані з незабезпеченням нормальних умов життя в місці Вашого проживання (нестача дитячих садочків, шкіл, медичних закладів, створення та захист наявних зелених зон, будівництво та ремонт доріг тощо)	61	3,4
Протести, пов'язані з кричущими фактами корупції в органах влади	36	2,0
Протести, пов'язані із захистом громадянських прав та свобод	69	3,8
Інше	10	0,6
У жодному із таких заходів участі не брав	1516	84,3

¹ Загальнонаціональне опитування Інституту соціології НАН України “Омнібус-2017”, проведене спільно із Благодійним фондом “Інтелектуальна перспектива”, яке тривало від 3 червня до 26 липня 2017 року, за квотною вибіркою, що репрезентує доросле населення. Опитування здійснювалося в усіх областях України (крім АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей) методом особистого інтерв'ю за місцем проживання респондентів. Усього було опитано 1800 осіб. Похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Аналіз економічної диференціації участі у “постмайданних” протестних заходах засвідчив, що соціальна напруженість серед малозабезпечених верств виникала на ґрунті фактичної знедоленості, тоді як серед забезпечених людей соціальна напруженість формувалася на ґрунті відносної або потенційної знедоленості. Брак елементарних умов життєдіяльності є актуальним більшою мірою для бідних верств, натомість політичні проблеми викликають напругу серед забезпечених верств населення [Резнік, 2017с]. Тут проявилось структурування протестувальників за групами інтересів. У цьому випадку було нереальним формування міжгрупової солідарності на загальній ціннісній основі, оскільки протести мотивовані скоріше раціональними міркуваннями. Втім, відсутність позитивних результатів цих акцій збільшує потенціал “накопичених образ”, які у відповідний момент можуть набути кумулятивного ефекту.

Загроза “третього Майдану” часто прогнозувалася за фактом накопичення негативних емоцій, розчарувань та незадоволеності владою. Однак ключовими почуттями, які характеризували соціальну напруженість у “постмайданні” роки, виявилися відчай і тривога, які гальмували мобілізацію [Злобіна, 2017]. Емоційне тло хоч і залишалось негативним, однак дії влади не давали підстави людям розглядати своє майбутнє як безвихідь. Переростання соціальної напруженості у масові протести сповільнювалося через відсутність чітких ідеологічних мотивів. У політиці влади євроінтеграційний вектор залишався незмінним. Відсутність ідеологічно прийнятної альтернативи чинної влади не давало людям із прозахідними поглядами підґрунтя до бунту. І хоча проблема корупції цілком сприймається у масовій свідомості як першочергова, все ж таки глибинних, ціннісних основ нетерпимості до корупції як повсякденного явища поки що не простежується, й вона не інтерпретується суспільством в термінах морального потрясіння. Мілітарна риторика та гуманітарна політика влади не давала підстави консолідувати невдоволення за певним ракурсом ідентифікаційного мотиву: незважаючи на існування соціальної напруженості в українському суспільстві, доцільність участі в антиурядових чи антипрезидентських акціях часто нівелюється безпековими міркуваннями, на кшталт того, що політична дестабілізація не сприяє обороноздатності держави та консолідації суспільства. Деморалізованість представників населення з проросійськими переконаннями та їхнє раціональне бачення безперспективності втілення такої політики у світлі наслідків війни на Донбасі не дає змоги їм консолідуватися. Крім того, розповсюдження зброї та вибухових пристроїв відвертає від участі в мітингах. Переростання соціальної напруженості у протестну поведінку відтермінується сподіванням на здатність інституціональних можливостей вплинути на державну політику через вибори.

Висновки

Соціальна напруженість виникає в соціальних взаємодіях, для яких характерна невдоволеність певною ситуацією чи явищем у соціумі. Важливими чинниками підживлення соціальної напруженості є об'єктивні та суб'єк-

тивні ресурси, які спонукають індивідів прагнути та домагатися розв'язання певної проблеми. Перманентний кризовий стан загострює доступ різних груп до соціальних ресурсів і породжує різного роду “розмежування”, “розколи”, “поділи” та “відмінності” великих соціальних груп.

Встановлено, що існують відмінності між мотиваціями участі у масових протестах і в локальних протестах. Участь у локальних протестах пов'язана насамперед з депривацією і відновленням економічної та соціальної справедливості. Емоційна та моральна складові мотивів обмежуються констатацією фактичної чи відносної знедоленості. Йдеться про короткострокові акції, мотив приєднання до яких має переважно раціональне підґрунтя: учасники локальних протестів структуруються зазвичай за групами інтересів. Оскільки зберігається надія, що протестна акція матиме результат і група інтересів розв'яже свою проблему, емоції знедоленості не набувають рис фрустрації. Приєднання до таких акцій людей з відмінними інтересами є малоймовірним.

Аналіз мотиваційних механізмів участі у масових протестах в Україні показав, що емоційні настрої напередодні таких акцій набувають екзистенційних форм і виявляються як страх і відчуття загрози майбутньому життю, переживання безвихідності. За умов спалахування протестних акцій таке емоційне тло переростає в обурення та гнів, долаючи соціально-психологічні перешкоди (недовіра, песимізм, зиск) щодо колективних дій. Моральні мотиви набувають рис делегітимації: існування чинної ситуації не вписується в картину ціннісної системи індивіда, коли моральна нестерпність спонукає індивіда на соціальні взаємодії, які є нетиповими у звичайній ситуації. В рамках цієї системи простежується солідаризація на ідеологічних засадах (таких, як політичний чи геополітичний вибір). І найхарактерніше — до цих мотивів додається чіткий ідентифікаційний мотив, коли приєднання до протестувальників мотивоване тим, що вони — “свої”, а їхні опоненти — “чужі”. Ідентифікаційний мотив забезпечує тривале перебування у лоні протестів, збільшуючи потенціал і масштаб протестної акції. Отже, завдяки поєднанню емоційних, ідентифікаційних та ціннісних мотивів імовірність втілення соціальної напруженості у масові протести зростає.

Джерела

Головаха, Є., Паніна, Н. (2001). Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–22.

Дарендорф, Р. (2006). *У пошуках нового устрою: лекції на тему політики свободи у XXI ст.* Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”.

Злобіна, О. (2014а). Соціальні настрої у довгостроковій та короткостроковій динаміці. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 1 (15), 376–385.

Злобіна, О. (2014b). Емоційна складова суспільних перетворень (на прикладі становлення Майдану). *Соціальні виміри суспільства*, 6 (17), 314–326.

Злобіна, О. (2017). Ланцюги розчарувань: сучасні тренди емоційних трансформацій в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 37–52.

Ищенко, В. (2007). Проблема ідеології в соціології суспільних рухів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 188–201.

Майдан-2013: хто стоїть, чому і за що? Прес-реліз Фонду “Демократичні ініціативи”, 10.12.2013. Отримано з <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=216&page=1&y=2013&m=12>.

Резнік, О. (2005а). Інституціональні чинники стабільності слабоінтегрованого українського суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 155–167.

Резнік, О. (2005b). Особистість на перетині впливу територіальних ідентичностей. В М. Шульга (Ред.), *Соціальний ареал життя особистості* (сс. 209–259). Київ: Інститут соціології НАН України.

Резнік, О. (2005с). Соціально-політичні передумови феномена Помаранчевої революції. *Політичний портрет України*, 33, 5–14.

Резнік, О. (2011). Динаміка громадсько-політичних практик і протестних настроїв в Україні. В В. Ворона, М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців). У 2-х тт.*, Т. 1: Аналітичні матеріали (сс. 216–224). Київ: Інститут соціології НАН України.

Резнік, О. (2012). Урядові реформи у масовій свідомості громадян України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 151–163.

Резнік, О. (2017а). Соціальна напруженість та масові протести в Україні: відмінність детермінант та механізмів прояву. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 35–58.

Резнік, О. С. (2017b). Відмінності детермінант соціальної напруженості та масових протестів в Україні. В А. П. Горбачик, В. І. Судаков (Ред.), *Проблеми розвитку соціологічної теорії: Структурні зміни і соціальна напруженість. Матеріали XIV Всеукр. наук.-практ. конф.* 25–26 травня 2017 року (сс. 139–142). Київ: Логос.

Резнік, О. (2017с). Протести як прояв економічної структуризації соціальної напруженості в Україні. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 4 (18), 138–144.

Святненко, С. (2015). Цінності Євромайдану: порівняльний аналіз. *Соціальні виміри суспільства*, 7 (18), 75–88.

Симончук, О. (2005). Помаранчева революція — повстання середнього класу? ТАК! За даними моніторингу. В В. Ворона, М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін* (сс. 62–71). Київ: Інститут соціології НАН України.

Beissinger, M. R. (2011). Mechanisms of Maidan: The Structure of Contingency in the Making of the Orange Revolution. *Mobilization: An International Quarterly*, 16 (1), 25–43.

Beissinger, M. R. (2013). The Semblance of Democratic Revolution: Coalitions in Ukraine’s Orange Revolution, *American Political Science Review*, 107 (3), 574–592.

Berkowitz, L. (1972). Frustrations, Comparisons, and Other Sources of Emotion Arousal as Contributors to Social Unrest. *Journal of Social Issues*, 28 (1), 77–91.

Eisenstadt, S. N. (1992). Frameworks of the Great Revolutions: Culture, Social Structure, History and Human Agency. *International Social Science Journal*, 44 (133), 385–401.

Eisinger, P. K. (1973). The Conditions of Protest Behavior in American Cities. *American Political Science Review*, 67 (1), 11–28.

Festinger, L. (1950). Informal Social Communication. *Psychological Review*, 57 (5), 271–282.

Gamson, W. A. (1992). *Talking Politics*. New York: Cambridge University Press.

Gould, R. V. (1995). *Insurgent Identities. Class, Community, and Protest in Paris from 1848 to the Commune*. Chicago: University of Chicago Press.

Ishchenko, V. (2016). Far Right Participation in the Ukrainian Maidan Protests: An Attempt of Systematic Estimation. *European Politics and Society*, 17 (4), 453–472.

Jasper, J. M. (2011). Emotions and Social Movements: Twenty Years of Theory and Research. *Annual Review of Sociology*, 37, 285–303.

Kakwani, N., Son, H. H. (2016). Measuring Social Tension. In N. Kakwani, H. H. Son, *Social Welfare Functions and Development: Measurement and Policy Applications* (pp. 45–76). London: Palgrave Macmillan.

Kelly, C., Breinlinger, S. (1996). *The Social Psychology of Collective Action: Identity, Injustice and Gender*. London: Taylor and Francis.

Kitschelt, H. P. (1986). Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies. *British Journal of Political Science*, 16 (1), 57–85.

Klandermans, B. (1984). Mobilization and Participation: Social-Psychological Expansions of Resource Mobilization Theory. *American Sociological Review*, 49 (5), 583–600.

Lee, Y., Shin, D. (2016). Measuring Social Tension from Income Class Segregation. *Journal of Business and Economic Statistics*, 34 (3), 457–471.

McAdam, D. (1996). Conceptual Origins, Current Problems, Future Directions. In D. McAdam, J. D. McCarthy, M. N. Zald (Ed.), *Comparative Perspective on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures and Cultural Framings* (pp. 23–40). Cambridge: Cambridge University Press.

McAdam, D., Tarrow, S., Tilly, C. (2001). *Dynamics of Contention*. Cambridge: Cambridge University Press.

Onuch, O. (2011). Why Did They Join En Masse? Understanding ‘Ordinary’ Ukrainians’ Participation in Mass-Mobilisation in 2004. *New Ukraine / Nowa Ukraina*, 11, 89–113.

Onuch, O., Sasse, G. (2016). The Maidan in Movement: Diversity and the Cycles of Protest. *Europe-Asia Studies*, 68 (4), 556–587.

Reznik, O. (2016). From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: Dynamics of the Protest Actions in Ukraine. *East European Politics and Societies*, 30 (4), 750–765.

Simon, B., Klandermans, B. (2001). Politicized Collective Identity: A Social Psychological Analysis. *American Psychologist*, 56 (4), 319–331.

Simon, B., Loewy, M., Stürmer, S., Weber, U., Freytag, P., Habig, C., Kampmeier, C., Spahlinger, P. (1998). Collective Identification and Social Movement Participation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74 (3), 646–658.

Stekelenburg, J. van, Klandermans, B., Dijk, W. van. (2009). Context Matters: Explaining How and Why Mobilizing Context Influences Motivational Dynamics. *Journal of Social Issues*, 65 (4), 815–838.

Stekelenburg, J. van, Klandermans, B. (2010). Individuals in Movements: A Social Psychology of Contention. In C. Roggeband and B. Klandermans (Ed.), *Handbook of Social Movements Across Disciplines* (pp. 157–204). Heidelberg: Springer.

Stekelenburg, J. van, Klandermans, B. (2013). The Social Psychology of Protest. *Current Sociology*, 61 (5–6), 886–905.

Sugarman, B. (1969). Tension Management, Deviance, and Social Change. *The Sociological Quarterly*, 10 (1), 62–71.

Sviatnenko, S., Vinogradov, A. (2014). Euromaidan Values from a Comparative Perspective. *Social, Health, and Communication Studies Journal*, 1 (1), 41–61.

Turner, J. (1985). *Sociology: The Science of Human Organization*. Chicago: Nelson-Hall.

Tyler, T. R., Blader, S. L. (2000). Psychological Engagement with the Group. In T. R. Tyler, S. L. Blader (Ed.), *Cooperation in Groups: Procedural Justice, Social Identity, and Behavioral Engagement* (pp. 179–189). Philadelphia, PA: Psychology Press.

Walsh, E. J., Warland, R. H. (1983). Social Movement Involvement in the Wake of a Nuclear Accident: Activists and Free Riders in the TMI Area. *American Sociological Review*, 48 (6), 764–780.

Ward, M. (2016). Rethinking Social Movement Micromobilization: Multi-Stage Theory and the Role of Social Ties. *Current Sociology*, 64 (6), 853–874.

Zomeren, M. van, Spears, R., Fischer, A. H., Leach, C. W. (2004). Put Your Money Where Your Mouth Is! Explaining Collective Action Tendencies Through Group-Based Anger and Group Efficacy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87 (5), 649–664.

Zomeran, M. van, Postmes, T., Spears, R. (2008). Toward an Integrative Social Identity Model of Collective Action: A Quantitative Research Synthesis of Three Socio-Psychological Perspectives. *Psychological Bulletin*, 134 (4), 504–535.

Матеріал отримано 13.04.2018

References

Beissinger, M. R. (2011). Mechanisms of Maidan: The Structure of Contingency in the Making of the Orange Revolution. *Mobilization: An International Quarterly*, 16 (1), 25–43.

Beissinger, M. R. (2013). The Semblance of Democratic Revolution: Coalitions in Ukraine's Orange Revolution, *American Political Science Review*, 107 (3), 574–592.

Berkowitz, L. (1972). Frustrations, Comparisons, and Other Sources of Emotion Arousal as Contributors to Social Unrest. *Journal of Social Issues*, 28 (1), 77–91.

Dahrendorf, R. (2006). *Auf der Suche nach einer neuen Ordnung. Vorlesungen zur Politik der Freiheit im 21. Jahrhundert*. [In Ukrainian]. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Press. [= Дарендорф 2006]

Eisenstadt, S. N. (1992). Frameworks of the Great Revolutions: Culture, Social Structure, History and Human Agency. *International Social Science Journal*, 44 (133), 385–401.

Eisinger, P. K. (1973). The Conditions of Protest Behavior in American Cities. *American Political Science Review*, 67 (1), 11–28.

Festinger, L. (1950). Informal Social Communication. *Psychological Review*, 57 (5), 271–282.

Gamson, W. A. (1992). *Talking Politics*. New York: Cambridge University Press.

Golovakha, Ye., Panina, N. (2001). The Post-Soviet De-Institutionalization and Emergence of New Social Institutions in Ukrainian Society. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 5–22. [= Головаха 2001]

Gould, R. V. (1995). *Insurgent Identities. Class, Community, and Protest in Paris from 1848 to the Commune*. Chicago: University of Chicago Press.

Ishchenko, V. (2007). The Problem of Ideology in the Sociology of Social Movements. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 188–201. [= Іщенко 2007]

Ishchenko, V. (2016). Far Right Participation in the Ukrainian Maidan Protests: An Attempt of Systematic Estimation. *European Politics and Society*, 17 (4), 453–472.

Jasper, J. M. (2011). Emotions and Social Movements: Twenty Years of Theory and Research. *Annual Review of Sociology*, 37, 285–303.

Kakwani, N., Son, H. H. (2016). Measuring Social Tension. In N. Kakwani, H. H. Son, *Social Welfare Functions and Development: Measurement and Policy Applications* (pp. 45–76). London: Palgrave Macmillan.

Kelly, C., Breinlinger, S. (1996). *The Social Psychology of Collective Action: Identity, Injustice and Gender*. London: Taylor and Francis.

Kitschelt, H. P. (1986). Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies. *British Journal of Political Science*, 16 (1), 57–85.

Klandermans, B. (1984). Mobilization and Participation: Social-Psychological Expansions of Resource Mobilization Theory. *American Sociological Review*, 49 (5), 583–600.

Lee, Y., Shin, D. (2016). Measuring Social Tension from Income Class Segregation. *Journal of Business and Economic Statistics*, 34 (3), 457–471.

Maidan-2013: Who Stands, Why and What For? Democratic Initiatives Foundation's Press Release, 10.12.2013. [In Ukrainian] <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=216&page=1&y=2013&m=12>. [= Майдан 2013]

McAdam, D. (1996). Conceptual Origins, Current Problems, Future Directions. In D. McAdam, J. D. McCarthy, M. N. Zald (Eds.), *Comparative Perspective on Social Movements*:

Political Opportunities, Mobilizing Structures and Cultural Framings (pp. 23–40). Cambridge: Cambridge University Press.

McAdam, D., Tarrow, S., Tilly, C. (2001). *Dynamics of Contention*. Cambridge: Cambridge University Press.

Onuch, O. (2011). Why Did They Join En Masse? Understanding ‘Ordinary’ Ukrainians’ Participation in Mass-Mobilisation in 2004. *New Ukraine / Nowa Ukraina*, 11, 89–113.

Onuch, O., Sasse, G. (2016). The Maidan in Movement: Diversity and the Cycles of Protest. *Europe-Asia Studies*, 68 (4), 556–587.

Reznik, O. (2005a). Institutional Factors Ensuring Stability of the Weakly Integrated Ukrainian Society. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 155–167. [= Резнік 2005a]

Reznik, O. (2005b). A Person at the Crossroads of Territorial Identities’ Influence. [In Ukrainian]. In M. Shul’ha (Ed.), *The Social Domain of a Person’s Life* (pp. 209–259). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [= Резнік 2005b]

Reznik, O. (2005c). Sociopolitical Background to the Phenomenon of the Orange Revolution. [In Ukrainian]. *A Political Portrait of Ukraine*, 33, 5–14. [= Резнік 2005c]

Reznik, O. (2011). The Dynamics of Civic Political Practices and Protest Moods in Ukraine. [In Ukrainian]. In V. Vorona, M. Shul’ha (Ed.), *Ukrainian Society: Twenty Years of Independence (The Institute’s Annual Social Survey and Scholarly Comments)*. In 2 vol., Vol. 1: Analytical Material (pp. 216–224). Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Резнік 2011]

Reznik, O. (2012). The Government’s Reforms in Ukrainian Public Consciousness. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 151–163. [= Резнік 2012]

Reznik, O. (2016). From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: Dynamics of the Protest Actions in Ukraine. *East European Politics and Societies*, 30 (4), 750–765.

Reznik, O. (2017a). Social Tensions and Mass Protests in Ukraine: Different Determinants and Manifestation Mechanisms. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 35–58. [= Резнік 2017a]

Reznik, O. S. (2017b). The Differences Between Determinants of Social Tensions and Those of Mass Protests in Ukraine. [In Ukrainian]. In A. P. Horbachyk, V. I. Sudakov (Ed.), *Challenges to the Development of Sociological Theory: Structural Changes and Social Tensions*. Proceedings of the 14th National Scientific Conference, 25–26 May 2017 (pp. 139–142). Kyiv: Logos. [= Резнік 2017b]

Reznik, O. (2017c). Protests as a Manifestation of the Economic Structuration of Social Tensions in Ukraine [In Ukrainian]. *Ukrainian Society: The Monitoring of Social Changes*, 4 (18), 138–144. [= Резнік 2017c]

Simon, B., Klandermans, B. (2001). Politicized Collective Identity: A Social Psychological Analysis. *American Psychologist*, 56 (4), 319–331.

Simon, B., Loewy, M., Stürmer, S., Weber, U., Freytag, P., Habig, C., Kampmeier, C., Spahlinger, P. (1998). Collective Identification and Social Movement Participation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74 (3), 646–658.

Simonchuk, O. (2005) Is the Orange Revolution a Middle Class Uprising? YES! According to the Monitoring Data. [In Ukrainian]. In V. Vorona, M. Shul’ha (Ed.), *Ukrainian Society 1994–2005. The Dynamics of Social Changes*, (pp. 62–72). Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Симончук 2005]

Stekelenburg, J. van, Klandermans, B., Dijk, W. van. (2009). Context Matters: Explaining How and Why Mobilizing Context Influences Motivational Dynamics. *Journal of Social Issues*, 65 (4), 815–838.

Stekelenburg, J. van, Klandermans, B. (2010). Individuals in Movements: A Social Psychology of Contention. In C. Roggeband and B. Klandermans (Ed.), *Handbook of Social Movements Across Disciplines* (pp. 157–204). Heidelberg: Springer.

Stekelenburg, J. van, Klandermans, B. (2013). The Social Psychology of Protest. *Current Sociology*, 61 (5–6), 886–905.

Sugarman, B. (1969). Tension Management, Deviance, and Social Change. *The Sociological Quarterly*, 10 (1), 62–71.

Sviatnenko, S., Vinogradov, A. (2014). Euromaidan Values from a Comparative Perspective. *Social, Health, and Communication Studies Journal*, 1 (1), 41–61.

Sviatnenko, S. (2015). Euromaidan Values: A Comparative Analysis. [In Ukrainian]. *The Social Dimensions of Society*, 7 (18), 75–88. [= Святненко 2015]

Turner, J. (1985). *Sociology: The Science of Human Organization*. Chicago: Nelson-Hall.

Tyler, T. R., Blader, S. L. (2000). Psychological Engagement with the Group. In T. R. Tyler, S. L. Blader (Ed.), *Cooperation in Groups: Procedural Justice, Social Identity, and Behavioral Engagement* (pp. 179–189). Philadelphia, PA: Psychology Press.

Walsh, E. J., Warland, R. H. (1983). Social Movement Involvement in the Wake of a Nuclear Accident: Activists and Free Riders in the TMI Area. *American Sociological Review*, 48 (6), 764–780.

Ward, M. (2016). Rethinking Social Movement Micromobilization: Multi-Stage Theory and the Role of Social Ties. *Current Sociology*, 64 (6), 853–874.

Zlobina, O. (2014a). The Short- and Long-Term Dynamics of Social Moods. [In Ukrainian]. *Ukrainian Society: The Monitoring of Social Changes*, 1 (15), 376–385. [= Злобіна 2014а]

Zlobina, O. (2014b). The Emotional Component of Social Transformations (Exemplified by Maidan). [In Ukrainian]. *The Social Dimensions of Society*, 6 (17), 314–326. [= Злобіна 2014b]

Zlobina, O. (2017). The Chains of Disappointment: Today's Trends of Emotional Transformations in Ukrainian Society. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 37–52. [= Злобіна 2017]

Zomeren, M. van, Spears, R., Fischer, A. H., Leach, C. W. (2004). Put Your Money Where Your Mouth Is! Explaining Collective Action Tendencies Through Group-Based Anger and Group Efficacy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87 (5), 649–664.

Zomeren, M. van, Postmes, T., Spears, R. (2008). Toward an Integrative Social Identity Model of Collective Action: A Quantitative Research Synthesis of Three Socio-Psychological Perspectives. *Psychological Bulletin*, 134 (4), 504–535.

Received 13.04.2018